

GYARMATI SÁNDOR

Szegedi Tudományegyetem

Bölcsészettudományi Kar

Néprajz – történelem

Eötvös Loránd Kollégium, Quadrivium Műhely

A KÖZÉPKORI VÁROS MINT GAZDASÁGI EGYSÉG

Kevés olyan területe van a középkorkutatásnak, ahol olyan bőséges forrássanyaggal rendelkezünk, mint 15. századi szabad királyi városaink esetén. A magyar történetírás városainkkal jellemzően a társadalom-, gazdaság- valamint az úgynevezett közigazgatás- és jogtörténet tematikájának háromszögén belül foglalkozik, a vonatkozó munkák problémafelvetésében pedig vissza-visszatérő motívum a város megfoghatatlansága a történetírás hagyományos kategóriáival.

Talán ennek köszönhető, hogy valahányszor e városok gazdálkodásáról, gazdaságtörténetéről készült tanulmány, kevés kivételtől eltekintve csupán implicit hordoznak magukban gazdasági elemzéseket, és a fent említett háromszög „oldataival” találkozunk, mely szükségszerűen olvaszt magába jogi, szociológiai és gazdasági fogalmakat, terminológiát, kifejezeten gazdasági kérdésekkel azonban igen kevés foglalkozik.

A következőkben elsősorban közgazdasági megközelítéseket alkalmazó elemzések létjogosultsága mellett szándékozok érvelni, mely elsőre szokatlannak tűnhet, azonban fontos kiemelni, hogy Magyarországon nincs előzmény nélkül.

Először az előzményeket, majd a legújabb elméleteket fogom összefoglalni, részletesen kitérek az új intézményi közgazdaságtan kérdéseire, majd Bártfa példáján szeretném bemutatni ezek előnyeit.

Felvetendő, hogy a közgazdaság módszereivel végzett önálló elemzésnek van-e létjogosultsága középkori magyar környezetben. Nem csak a később bemutatandó módszertani vita miatt, hanem mert azon keretek közt, melyek közt az elméleti közgazdaságtan működni képes, éppen csak kialakulóban van az állami háttér, a pénzgazdálkodás, valamint az állandósuló piaci keret. Ezenkívül a közép-európai fejlődés köztudottan eltérő gazdasági rendszert teremtett meg: joggal merül fel a kétely, miszerint tőkérről, piacokról, ármechanizmusok meglétéről vitatkozni egy gazdaságilag premodernnek számító korban nincs értelme, továbbá folytonos adatsorok hiánya miatt alapja sincs – mondhatnánk. Önmagában ez az állítás is vitatható, a pénzügypolitikáról, egyének és szervezetek közti pénzügyekről is készült magyar monográfia, és a kutatási lehetőségek korántsem merültek ki.

Amennyiben a közgazdaságtanra legáltalánosabb értelmében – az emberi választások tudományaként – tekintünk, és a gazdasági intézmények, többek közt a piac, a magánjogi rendszer, a városi térszerkezet vizsgálatához kezdünk, máris szokványosabb, történészek számára is kézzelfogható területre jutunk vissza. Mielőtt azonban az intézményi elemzésben rejlő lehetőségekbe, ezek előfeltételeibe belemennénk, vizsgáljuk meg, hogy a vonatkozó gazdaságtörténet-írásnak milyen útjai szilárdultak meg.

GAZDASÁGTÖRTÉNET-ÍRÁS A KÉT SZÁZADFORDULÓN

A 19. század végén, mikor az angol neoklasszikus iskola lefektette a közgazdaságtan főbb problémáit és módszereit, elsősorban olyan általános, matematikai formulákkal is felírható törvényszerűségeket gondolkodott, melyek a kortárs intézmények mellett a modern gazdasági környezetben valósultak meg. Valahányszor történeti sikon kerültek alkalmazásra ezek a modellek, joggal érte őket kritika a közgazdaságtan német történeti iskolájától, melynek képviselői szerint a gazdasági folyamatok nem vizsgálhatóak önállóan, mindig elválaszthatatlan részei egy kulturális keretnek. A két iskola közt módszertani különbség természetesen nem csak e téren volt, dolgozatom szempontjából azonban ez a motívum fontos.

Magyarországon ez az időszak elsősorban a pozitívizmus, az adatgyűjtés időszaka volt. Már viszonylag korán felfigyeltek olyan városi, kvantitatív forrásokra, mint a számadáskönyvek, a különféle vagyonyjegyzékek. A magyar történetírás intézményes kereteinek megalakulásával egy időben adatközlések in-

dultak meg, elsősorban helytörténeti érdeklődésből, ám 1894-től kezdődően jelentette meg maroknyi történész a Magyar Gazdaságtörténelmi Szemlét, mely rendszeres fórumául szolgált a közgazdaságtani érdeklődésű kutatóknak.

Magyarországon a két világháború között dőlt el egy a fentihez hasonló vita, melyben az önálló, illetve a társadalomtudományokba integrált gazdaságtan képviselői törtek lándzsát. Az eredmény egyértelműen a német tradíciókkal bíró oldal győzelmével látszott végződni, és a gazdaságtörténet szellemtörténeti alapokra került. Azonban a második világháború megszakította a diskurzust, és az államszocializmus tudománypolitikája 1948 után teljesen más tematikát vezetett be a gazdaságtörténet-írás terén, melynek középpontjában a parasztság története, valamint a marxista szemléletű és retorikájú társadalomkutatás állt, amelyben a kiemelkedő, és a témában máig alapműnek számító munkát Szűcs Jenő alkotta meg. Ezalatt olyan történészek, mint Fügedi, Kubinyi, Pach Zsigmond és Engel Pál, szintén gyakran vizsgálták középkori szabad királyi városainkat, elsősorban a történeti demográfia, földrajz, illetve régészet eredményeit használták fel.

Ellentétben a korábbi gyors adaptációval, nem figyelhető meg az ezredforduló környékén a magyar historiográfia érdeklődése a gazdaságtörténet-írás két jelenleg uralkodó irányzata, a makroszinten vizsgálódó *új gazdaságtörténet*, illetve a neoinstitucionalista közgazdaságtan háttérével rendelkező, ún. *business history* irányában. Ezt azonban egyáltalán nem tekinthetjük különösnek, ha a korszakról készült tanulmányokat szemügyre vesszük: középkori városaink kutatásában robbanásszerű kibontakozás figyelhető meg legújabbban, a szerteágazó kutatási témák közt talán emiatt látszik elsikkadni a fenti két szemlélet. A városi térhasználat, a polgárság anyagi kultúrájának rekonstruálása, a városok és régiók közti kommunikációs és társadalmi kapcsolat felvázolása, a városi polgári elit társadalomban betöltött szerepe és még számos kérdés tárgyalása indult meg középkori városainkkal kapcsolatban. Ilyen aktuális és tarka paletta mellett igazán nem vádolható a középkori várossal foglalkozó magyar történetírás módszertani elmaradottsággal, már csak azért sem, mert mind mennyiségében, mind tematikailag kielégítő eredményeket mutat.

Nem lehet azonban nem észrevenni azokat a megjegyzéseket, melyek a város kvantitatív forrásainak hiányzó gazdasági és pénzügyi elemzésére hívják fel a figyelmet. A következőkben az ezekre mutató lehetőségeket foglalnám össze. A korábban már említett gazdaságtörténeti út sajátosságait és különbségeit érdemes röviden összefoglalni, és kifejtetni azt, hogy miért tarthatjuk őket fontosnak.

A *new economic history*, vagy kliometria matematikai függvényekkel, hosszú történeti adatsorokkal dolgozik, mikroökonómiai modelleket és statisztikai eszközöket használ olyan kérdések megválaszolására, mint a pénzérték változásainak reálgazdaságra való hatása, a tőkefelhalmozás, a termelés csökkenő határhasznának mértéke, az árszabályozás és a vámok hatása bevételekre illetve forgalomra, valamint a kereslet-kínálat egyensúlya. Talán érzékelhető, hogy a kérdések elsősorban gazdasági indíttatásúak, a történelem inkább aporóul szolgál gazdasági folyamatok idegen, avagy más intézményi háttérrel rendelkező környezetben való vizsgálatára. Jóllehet, a modellek prediktív funkciójával mintha a történet-tudomány illetőségén kívülre merészkedne az alkalmazó, azonban a számok sok esetben cáfoltak meg közismert történeti félígazságokat, mint például a 19. századi termelés robbanásszerű növekedését az Osztrák-Magyar Monarchiában. Még egy fontos jellemzőjüket kell megemlíteni: igazán látványos eredményt jobbra makroszinten produkálnak, azaz egy egész ágazat vizsgálatakor, vagy nemzetgazdasági keretekben.

Az ún. neoinstitucionalista közgazdaságtan történeti leágazása, a vállalat-történet ezzel szemben alapvetően egy gazdasági egységre koncentrál, és az új gazdaságtörténettel ellentétben nem az egyén, hanem az egyének közti implicite vagy szerződészerűen létrejött gazdasági szervezetek működését, változását, közösségre gyakorolt hatását vizsgálja. Rögtön tisztáznunk kell két fontos fogalmat.

Intézmény alatt egyaránt értünk politikailag meghatározott szabályok által uralt gazdasági mechanizmusok összességét, valamint a piacokon belül működő felek által kiválasztott szerződéses és szervezeti formákat. Elsőre jó példa a középkori éves vásár jelensége annak komplexitásában, mely magában foglal számos tényezőt, mint a vásárlás kötött sorrendje, az árucseré időbeli és térbeli sajátosságai; a másodikra pedig a céh, mint munkaszervezési forma, vagy az áruhitel, mint a pénzáramlás egy hivatalos formája. Láthatjuk tehát, hogy a fogalom igencsak komplex, és inkább azoknak a mechanizmusoknak a háttéréről beszélünk, ahol a fent vázolt tranzakciók mennek végbe.

A második tisztázandó fogalom a piachasználat tranzakciós költsége, mely nem jelent mást, mint hogy az egyes szervezetek számára nem ingyenes a piac használata. A termelési és értékesítési folyamatok so-

rán a gazdasági szereplők számára felmerülnek olyan közvetlen költségek, mint az adók, illetve vámok, de áttételesen ilyen tranzakciós költségnek számít az olyan eseti, gazdálkodáshoz áttételesen kapcsolódó szükséglet, mint az információszerzés, a minőségbiztosítás, a bevételek biztosítása, esetleg csereüzletek kikényszerítése, vagy a munka elégtelen szervezethez való tartozó plusz időráfordítás. Dacára annak, hogy ezek költségei közvetett formában jelennek meg és pénzértékben nem mindig kifejezhetőek, a gazdasági folyamatokhoz szükséges köz- és pénzügyi biztonságot nélkülöző középkori környezetben jóval fontosabbak lehettek, mint a kora újkortól fennálló állami keretek közt.

A neoinstitucionalista iskola történészei szerint a gazdasági szervezetek tulajdonképp nem másért jönnek létre, mint hogy ezeket a tranzakciós költségeket minimalizálják, és hogy azokat vállalaton belül sikerüljön lebonyolítani. A szervezetek változását pedig az irányítja, hogy az összes költség felmerülési helyeit ők maguk vegyék irányítás alá, terjeszkedjenek. Ez egyaránt jelenthet földrajzi, tevékenységi formában végbemenő, vagy piaci terjeszkedést.

A fenti problémák különösen izgalmasnak bizonyulnak a középkor utolsó két századában, a kora újkori abszolutista uralkodók erőszak-monopóliumának teljes érvényesülése, az államigazgatási apparátus, a magánjogi rendszer kialakulása előtt. Ezt számos kutató vette észre, kutatási tematikájukban megjelentek a kereskedőtársaságok nemzetközi kapcsolatai, az európai és az iszlám területek gazdasági intézményeinek összehasonlítása, a vásárok szerepe a tranzakciós költségek csökkentésben, és így tovább.

Fel kell hívni a figyelmet arra, hogy ebben a helyzetben a kliometria önmagában nem adhat választ komplex történeti kérdésekre, hiszen a fent vázolt tranzakciókat a piac intézményi háttere végletesen meghatározza. Ennek ellenére magyar középkorászok is tettek már kísérletet indexszámokkal, pénzértékkel gazdasági egységek pénzáramlásainak meghatározására (itt elsősorban Kováts Ferencre gondolok), ezek felhasználása azonban csak áttételesen valósult meg, máig részeredményeiket idézik, továbbá a századfordulón felhalmozott adattáblák elemzése még mindig kimerül a leíró statisztika alkalmazásában, holott számos példa bizonyítja, hogy az induktív számítások új eredményekre vezethetnének. Összességében tehát úgy tűnik, mintha ezen a téren nem sikerült volna egységesíteni ezeket az értékes részeredményeket.

Hogy ez megvalósulhasson, mindenképp meg kell találni az utat, hogy a piaci mechanizmusok vizsgálatát számadáskönyvekben, adójegyzékekben megmaradt nagy mennyiségű adattáblák alapján beilleszthessük egy olyan környezetbe, amit ismerünk, és ami átvezetést nyújthat a makrogazdaság vizsgálatához. Véleményem szerint ez az átmenet hiányzott ahhoz, hogy a két világháború közt az önmaga létjogosultságáért küzdő gazdaságtörténet érvekkel legyűrje a művelődéstörténetbe olvasztást. Reményeim szerint ez nem egyfajta pozitívista visszakanyarodást jelentene, hanem egy olyan rendszert, mely képes feldolgozni azt a nagy mennyiségű forrásadatot, mely középkori számadáskönyvekben hever. Ennek kialakítására kiváló lehetőséget nyújt a jó forrásadottságokkal rendelkező Bártfa városa. A vizsgálatot azért is érdemes elvégezni, mert ennek a lengyel határ melletti északi városnak az intézményi keretei egyedülállóak voltak az országban.

BÁRTFA VÁSZONIPARA

Magyar városainkkal kapcsolatban Szűcs Jenő munkája óta ismert, hogy a kézművesiparral foglalkozó réteg százalékos arányban a kezdetektől elmaradt a nyugati városokétól, és a 15. század közepétől számuk még inkább visszaesett. Nyugati mértékű tőkefelhalmozás nem történik, és csak a város szűk körzetében tudják a kereskedelmet irányítás alá venni. Tökéletesen beleillik ez a kép a nem sokkal később Pach Zsigmond Pál által összegzett magyar agrárfejlődési folyamatba, melynek mozgatórugói már Mátyás uralkodása alatt beindulni látszanak, és a jól ismert kényszerpályára terelik Magyarországot az újkor folyamán.

A kivételek közt említi meg Bárfát, ahol a vászoniparnak egy sajátos formája alakult ki a 15. század elején: a település által irányított vászonszövés, melyet a városi tanács szervezett meg. A város önálló gazdasági egység gyanánt a céhes formát túllépve alakított ki életképes vászonipart, melyet Lederer Emma a kora újkorra jellemző, tőkés alapokat előfeltételező Verlag-rendszerhez hasonlított.

A város a környező falvakból felvásárolta a nyers lenvásznat, melynek rendszeres beszállítását lehetővé tette a város szabályrendszere, mely tiltotta, hogy a nyers lent feldolgozók bárki másnak adják el

a nyersanyagot. Még inkább központosítottá tette a termelést, hogy a végső munkafázist, a vászonfehérítést a város tulajdonában álló Blaych fehérítőüzemben végezték. Ennek technikai háttere ugyanis már üzemszerű munkavégzést követelt meg.

A szerveződés jelentőségét akkor érthetjük meg, ha a nemrég megismert fogalmakat alkalmazzuk. A város tulajdonképpen nem tett mást, mint magas szinten integrálta a piaci tranzakciók többségét: ezzel valószínűsíthetően sokkal költséghatékonyabban szervezte meg a munkafolyamatot, mint más városok. A nagy tételben gyártott vásznat pedig az értékesítési szakaszban sem engedte ki a város a kezei közül: többnyire a városi tanács emberei szállították és árulták a rőfökben mért, bálákban tárolt vásznakat a város saját raktáraiból nagy távolságokra az országban. Természetesen nem csupán ez az iparág volt jelentős a város életében, azonban azt kell látnunk, hogy a város lakosságának hasonlóan magas aránya vett részt az üzem fázisaiban, mint az a pozsonyi szőlőtermesztés esetén volt megfigyelhető.

Jóllehet, a fentieket már több mint fél évszázaddal ezelőtt sikerült összefoglalni, a megjelentetett számadáskönyvek és a városi levéltár anyagainak regesztáiból összegyűjtött adatok révén Szűcs, illetve Lederer is csupán kiragadott adatokkal, legfeljebb pedig a leíró statisztika mutatóival támasztják alá gondolataikat. A kiemelkedően magas adatmennyiség rendszerezése, tisztítása révén nem csak a város-gazdasággal kapcsolatos, korábbi állításokat ellenőrizhetjük, hanem számos a nemzetközi kutatásban újabban felmerülő kérdésre is választ lehetne adni magyar viszonylatban.

Érdekes elsősorban a város belső gazdálkodásának szempontjából csoportosítani a forrásokat: a bevételek és kiadások vizsgálatát olykor nemcsak a várossal kapcsolatban, hanem egyes polgárok esetében is elvégezhetjük, továbbá rendelkezésünkre áll a Szent Egyed plébánia, és a mellette működő ispotály számadáskönyve is, ami további összehasonlításokra ad lehetőséget a város és benne önálló gazdálkodást folytató egység viszonylatában.

Külön érdemes felhívni a figyelmet, hogy a polgárság vagyoni helyzetére nemcsak adójegyzékek alapján következtethetünk, mint amilyen vizsgálatokat Fügedi végzett számos alkalommal, hanem a vászonjegyzékekben fennmaradt adatokkal összevetve is.

A nemrég ismét nagy hangsúlyt kapó középkori vásár- és piackutatást is kiegészíthetnék a vászonjegyzékekben szereplő adatok: a kereskedő polgárság, illetve a városi tanács árusítás céljából megbízott kereskedőinek készletfelvételei révén megállapíthatjuk majd, milyen mértékűek voltak a szezonális eltérések – illetve jó közelítéssel tehetünk becslést arra nézve, hogy milyen mértékben köszönhető mindez az országos, illetve regionális vásárszerkezetnek, az időjárásnak, illetve egyéb más tényezőknek.

Az intézményi keretek vizsgálatánál elsősorban azt érdemes összevetni más városokkal, hogy az egyes polgárok milyen mértékben érezték szükségesnek feladni egyéni szabadságukat az őket egyesítő gazdasági szervezet működése érdekében – ebben az esetben a város érdekében. A kérdést, illetve az ennek vizsgálatára létrehozott mesterséges mutatókat Grafe és Gelderblom holland történészek tárgyalják, elsősorban Nyugat-Európai viszonylatban. A kutatás igen friss, és néhány ponton támadható, azonban egy európai szintű komparatív vizsgálat lehetséges haszna magáért beszélne.

Végül nem lenne haszontalan néhány jól feltérképezhető gazdasági változó (adóbevételek, fogyasztási termékek árai) idősoros indexszámainak összeállítása után összevetni azokkal a politikai eseményekkel, melyek destabilizálhatták, megváltoztathatták a kereskedelmi és gazdasági környezetet, és azok ismeretében vizsgálni különféle javak árrugalmasságát, vagy az áruforgalom volumenének alakulását. Ezek fényében a nemrég meghirdetett pénzügyi vizsgálatok is újabb eredményekhez vezethetnek.

Láthatjuk, hogy a Kárpát-medence városainak levéltáraiban fennmaradt középkori forrásmennyiség, azon belül pedig a statisztikailag felhasználható források egyáltalán nincsenek kihasználva, és a historiográfiában egyelőre hiányzó gazdaságtörténet-írás új útjainak területén számos lehetőséget vet fel a jelenleg kedvelt kutatási irányzatok mellett.

Annak ellenére, hogy a magyar történetírásban viszonylag korán megjelent a statisztikai érdeklődés a középkori társadalom vagy gazdaság területein, soha nem vált központi témává. Helyette más társadalomtudományok, a régészet, a földrajz fogalmai és metodikája jelölte ki az alapvető szempontokat a városok vizsgálatában.

Ahelyett, hogy zárás gyanánt a közgazdaságtan bevonásának jogosultsága mellett érvelnék, inkább azt szeretném hangsúlyozni, hogy hasonlóan más diszciplínákhoz, a fenti gazdaságtörténeti módszerek, statisztikai vizsgálatok, vagy mikroökonómiai elméletek sem jelentenek önállóan tökéletes megoldást középkori gazdaságunk jobb megértéséhez – a továbbiakban is figyelembe kell vennünk a történeti partikularitásokat, illetve a kapott képet más társtudományok eredményeivel lesz érdemes összevetni.

VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIA

- Cipolla, Carlo M*: Before the Industrial Revolution. European Society and Economy, 1000-1700, Methuen, London 1981
- Eddie, Scott M*: Ami „köztudott”, az igaz is? Bevezetés a kliometrikus történetírás gondolkodásmódjába. Csokonai Kiadó, Debrecen
- Fejérpataky László*: Magyarországi városok régi számadáskönyvei. Budapest 1885
- Grafe, Regina – Gelderblom, Oscar*: The Rise and Fall of the Merchant Guilds: Re-thinking the Comparative Study of Commercial Institutions in Premodern Europe. Journal of Interdisciplinary History XI:4. (2010) 477-511.
- Greif, Avner*: Institutions and the Path to the Modern Economy: Lessons from Medieval Trade. Cambridge University Press 2006
- Kovács Ferenc*: Pozsony városának háztartása a XV. században. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle IX. 1902. 433-466.
- Kövér György*: A gazdaságtörténet-írás újabb útjai. In: *Bódy Zsombor - Ö. Kovács József (szerk.): Bevezetés a társadalomtörténetbe*. Osiris Kiadó, Budapest 2006. 281-301.
- Kubinyi András*: Városhálózat a késő középkori Kárpát-medencében. In: *Csukovits Enikő - Lengyel Tünde (szerk.): Bátfától Pozsonyig. Városok a 13-17. században*. MTA Történettudományi Intézet, Budapest 2005. 9-36.
- Lederer Emma*: A középkori pénzüzetek története Magyarországon 1000-1458. MTA, Budapest 1932
- Lederer Emma*: Bátfai város vászonszövő üzeme a 15. században. In: *A Gróf Klebelsberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet évkönyve*. Budapest 1934. 150-158.
- North Douglass C.*: Institutions, Institutional Change and Economic Performance. Cambridge University Press 1990.
- Pach Zsigmond Pál*: Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV-XVII. században. Kossuth Kiadó, Budapest 1963
- Szende Katalin*: Városi gazdálkodás a középkori Magyarországon. In: *Kubinyi A. - Laszlovszky J. - Szabó P. (szerk.): Gazdaság és gazdálkodás a középkori Magyarországon: gazdaságtörténet, anyagi kultúra, régészet*. Martin Opitz Kiadó, Budapest 2006. 413-446.
- Szűcs Jenő*: Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon. MTA Történettudományi Intézete. Budapest 1955.
- Tózsá-Rigó Attila*: Pozsony város költségvetése a 16. század második negyedében. In: *Történelmi Szemle* LIII. 2011. 39-62.
- Tringli István*: Vásártér és vásári jog a középkori Magyarországon. In: *Századok* 144. 2010. 1291-1344.